

הרב יעקב מדין

על סגולת ישראל במשנתו של ריה"ל

פתיחה

ספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי (ריה"ל) נחשב מאז ומעולם בין ספרי היסוד של לימודי האמונה ומחשבת ישראל בימי הביניים ובכלל, בכל הנושאים הרבים שהוא עוסק בהם. וכך כתב עליו הגר"א:

ספר הכוזרי הוא קדוש וטהור. עיקרי אמונת ישראל תלויין בו.
(תוספות מעשה רב ט"ו; הובא בספר 'בית יעקב' לר' ברוך ברודא,
ירושלים תרמ"ד וכן בהקדמה לספר הכוזרי, מהדורת יהודה אבן
שמואל, ת"א תשל"ג עמ' 13)

וכך כתב עליו 'אחד העם', שהיה מרבים מסופרי ישראל שהתפעלו מדבריו של ריה"ל:

עוד לפני שמונה מאות שנה היה בישראל פילוסוף־משורר, אשר
הכיר את טיבה ואת ערכה של בחירת ישראל, ועשה אותה יסוד
לשיטתו.

(אשר גינזבורג, אחד העם, שינוי הערכין נדפס בעל פרשת דרכים
ח"ב, עמ' 14)

בדורנו, בעקבות תנועה עולמית במדינות הדמוקרטיות, בעקבות המלחמה נגד עבדותם של שחורי העור בארצות הברית, בעקבות המאבק נגד האפליה נגד שחורי העור בשתיים ממדינות דרום אפריקה, ובעיקר כמחאה על תורת הגזע הגרמנית, שגרמה להשמדת שליש מעמנו, כל רעיון שנוסף ממנו ריח של גזענות הוא רעיון דחוי, בעיקר בקרב העם היהודי, רעיון שלא ניתן לקבלו.

נשוב לספר הכוזרי: הספר עצמו – חיכו ממתקים וכולו מחמדים. אך רעיון אחד פוגם לכאורה ביכולתנו לקבלו. זהו רעיון בחירת עם ישראל מבין כל העמים. רעיון זה מקובל ופשוט בכל הסבר אחר, ורבו בו ההסברים. אך ריה"ל מבאר אותו סביב רעיון המבדיל את ישראל מן

העמים מעצם בריאתם כנברא אחר, וההבדל בין ישראל לבין מי שאינו ישראל הוא כהבדל שבין הצומח לדומם, שבין החי לצומח ובין האדם לבעל החיים:

אמר החבר: ובדין הענין השכלי התיחד המדבר מכל החיים. והתחייב ממנו תקון המדות והמעון והמדינה והיו הנהגות ונמוסים מנהגיים... ואיזו מדרגה אתה חושב למעלה מזאת? ... איני רוצה לומר אלא מעלה תפריד את בעליה פרידה עצמית, כהפרד הצמח מן הדומם והפרד האדם מן הבהמה... אמר הכוזרי: אם כן אין מעלה במורגשים יתירה על מעלת בני אדם. אמר החבר: ואם ימצא אדם שיבא באש ולא יוזק בו, ויעמוד מבלי מאכל ולא ירעב, ויהיה לפניו זוהר שאין העין יכולה להסתכל בו, ולא יחלה ולא יחלש, וכאשר יגיע אל תכלית ימיו, ימות לרצונו, כמי שיעלה על מטתו לישן, וישן בעת ידוע ובשעה ידועה, עם ידיעת העבר והעתיד מה שהיה ומה שיהיה, הלא המעלה הזאת נפרדת בעצמה ממעלת בני אדם.

(ספר הכוזרי [תרגום אבן תיבון, וכן בהמשך המאמר])

מאמר א', להימא

החבר מביא דוגמה למעלה הנפרדת ממש רבנו, אך הוא רואה (בניגוד גמור לרמב"ם) את משה כמייצג את מעלתו בכוח של כל אדם מישראל, אך רק מישראל!

עוד הניף ידו ריה"ל וקבע, שההבדל בין מי שחל עליו 'העניין הא-להי', כלומר, מי שנמצא בשושלת מאדם הראשון לאברהם יצחק ויעקב וישראל אחריהם, לבין אנשים אחרים, הוא כהבדל שבין הפרי לבין הקליפה:

ופרטם מבואר מימות אדם ושת ואנוש עד נח, עד שם ועבר אל אברהם יצחק ויעקב עד משה. ואלה מפני התחברותם היו לב אדם וסגולתו, ולכל אחד מהם היו בנים כקליפות, אינם דומים לאבות ולא התחבר בהם הענין הא-להי. (שם שם, מז)

והוא (אדם הראשון - י"מ) אשר קבל הנפש על תומה, והשכל על תכלית מה שביכולת האנושי, והכח הא-להי אחר השכל, ר"ל המעלה אשר בה ידבק בא-להים וברוחניים, וידע האמתות מבלי למוד, אבל במחשבה קלה, וכבר נקרא אצלנו בן א-להים, וכל הדומים לו מזרעו בני א-להים, והוליד בנים רבים ולא היה מהם ראוי להיות במקום אדם אלא הבל, כי הוא היה דומה לו, וכאשר הרגו קין אחיו מפני קנאתו בו על המעלה הזאת, נתן לו תחתיו שת, והיה דומה לאדם, והיה סגולה ולב וזולתו כקליפה. וסגולת שת אנוש. וכן הגיע הענין עד נח.

(שם א', צה)

והיאך חל הענין הא-להי באיש, שהיה לב האחים וסגולת האב, מקבל לאור ההוא, וזולתו כקליפה איננו מקבל אותו, עד שבאו בני יעקב כלם סגולה ולב, נבדלים מבני אדם בענינים מיוחדים א-להיים, שמים אותם כאלו הם מין אחר מלאכותי (דומה למלאכים - י"מ), מבקשים כלם מעלת הנבואה ורובם מגיעים אליה, ומי שלא יגיע אליה, קרוב לה במעשים הנרצים והקדושה והטהרה ופגיעת הנביאים.

(שם א', קג)

... איזה מהם (קין והבל - י"מ) הרצוי להיות במקום אדם וסגולתו ולבו, לנחול את הארץ ולהדבק בענין הא-להי, ויהיה זולתו כקליפה... ועליה נתקנאו יצחק וישמעאל ונדחה ישמעאל כקליפה.

(שם ב', יד)

רעיונות אלו נראים לכאורה כמדיפים ריח של גזענות, המבדילה בין אדם לאדם מלידתם ובלא כל יכולת לתקן ולהדביק פער זה. ואכן, לדעת ריה"ל הפער אינו ניתן לגישור, שהרי לדבריו, גם הגר לא יגיע למעלת מי שנולד ישראל:

אמר החבר כן הוא, וכל הנלווה אלינו מן האומות בפרט יגיעוהו מן הטובה אשר ייטיב הבורא אלינו, אך לא יהיה שווה עמנו.

(שם א', כז)

ומי שדבק בדרך הזה יהיה לו ולזרעו חלק גדול מן הקורבה אל הא-ל יתברך. ועם כל זה לא ישתוה הגר הנכנס בתורתנו עם האזרח, כי האזרחים לבדם הם ראויים לנבואה, וזולתם, תכלית ענינם שיקבלו מהם ושיהיו חכמים וחסידים¹ אך לא נביאים. (שם שם, קטו)

דבריו הם בניגוד לדברי הרמב"ם באיגרתו אל עובדיה הגר: מאחר שנכנסת תחת כנפי השכינה ונלוית אליו אין כאן הפרש בינינו ובינך. וכל הנסים שנעשו כאלו לנו ולך נעשו. (שו"ת הרמב"ם רצ"ג)

עוד כתב הרמב"ם בעניין הנבואה שלא כריה"ל, שגם גויים יכולים להגיע למעלתה:

אבל שלא נאמין בנבואת זיד ועמר² אין זה בשביל שאינם מישראל, כמו שחושב ההמון, עד שנצטרך לדייק ממלת "מקרבך מאחריך", שהרי איוב וצופר ובלדד ואלפיז ואליהוא כולם אצלנו נביאים ואף על פי שאינם מישראל, וכן חנניה בן עזור נביא שקר ואף על פי שהוא מישראל, אבל נאמין בנביא או נכחישהו מצד נבואתו ולא מצד יחוסו. (איגרת תימן [תרגום ר' נחום מערבי])

דברי ריה"ל כאן נוגדים את עיקרון שוויון ההזדמנויות, הניתן לכל אדם באשר הוא אדם. עיקרון זה הוא נשמת אפה של הדמוקרטיה המערבית ותרבותה, וגם אנו, כחלק מן העולם המערבי, מתקשים לוותר עליו.³

¹ ד' שורץ מתרגם 'חוסים'. המילה הערבית היא 'זלי' והיא מציינת דרגה נמוכה של נבואה בניגוד ל'נבי' (=נביא) שזו רק דרגת ישראל. למדתי זאת מפיו של הרד"ך אליעזר חדד (להלן רא"ח).

² [הערת העורך: "שמות פרטיים המשמשים בכל רחבי הספרות הערבית כמונחים למשל כמו ראובן ושמעון בעברית או כמו ברל ושמרל אצל אחרים" (דברי הרב יוסף קאפח במהדורתו למורה הנבוכים א', עב הערה 4); א.ב.].

³ רא"ח טען כאן כלפיי את הטענה הבאה: "נדמה לי שכאן אינך מבחין בין השאלה המטאפיסית לבין השאלה הפוליטית. ברור שהטבע לא מקנה שוויון הזדמנויות ולכן הפוליטיקה מנסה לתקן זאת במידה מסוימת. לא הייתי משתמש במונח שוויון הזדמנויות בהקשר זה".

השאלה העולה היא איך נוכל לחיות עם ספרו של ריה"ל, שהוא כאמור, ספר יסוד באמונתנו, ויחד עם אמונתנו הלוהטת בדחיית כל יסוד גזעני, ובקבלה בסיסית של עיקרון השוויון של התרבות המערבית. עיקרון זה מקבל בתודעתנו משנה תוקף ומשנה עוצמה בעיקר אחרי שציון ההבדל בין בני אנוש מעמים השונים זה מזה בסגולותיהם ובמאפייניהם השונים הזדהם בעוצמה שאין למעלה ממנה מחמת ההתנהגות הגרמנית-האוסטרית במלחמת העולם השנייה ולפניה. ריה"ל לא הכיר זאת, ואפשר שמחמת כך היה סף רגישותו שונה משלנו לציון הבדלים אלו בין העם היהודי לבין הנוכרים. הוא בנה על כך בניין לא קטן במשנתו. האם ניאלץ לוותר על חלק זה בדבריו? הנוכל לעשות זאת? מי מאתנו יוותר על חלק מספר הכוזרי בשל הריח הנוכזר שהוא עלול להדיף, ומי מאתנו יוותר על עיקרון השוויון והמלחמה בגזענות?! האם ניתן לחיות עם שני הדברים כאחד? כותב שורות אלו מאמין שכך, ועל כך באתי על הכתוב.

א. כלב באיברים

כאמור, עיקרון השוויון של התרבות המערבית אינו מוכן לקבל גזירה מלידה המבדילה בין אדם לבין זולתו, הבדל שאינו ניתן למחיקה באמצעות מאמץ, עבודה וכישרון. אך החברה המערבית מקבלת הבדלה כזאת בין אדם לבין זולתו בשל חכמה או כישרון של האחד, וכן בשל סביבת המגורים שבה גדל. סביבה זו עשויה להיות טובה יותר משל זולתו, והיא שאפשרה לו התפתחות שכלית מהירה יותר וגבוהה יותר בשל כסף, משפחה, שכונה וכד'. כמעט תמיד יהיה מי שהחיים בחרו עבורו נתונים התחלתיים טובים יותר, וגם מי שחייו יהיו מכובדים יותר, עשירים יותר. ניתן לכך דוגמה: בעבר נאלץ השחור לעבוד אצל הלבן בשל צבעו. בהווה יעבוד הפיליפיני או הסודני אצל הלבן בשל התנאים שבהם גדל, שלא אפשרו לו להגיע למקום טוב יותר במלחמת הקיום שהוא נתון בה. האמנם הבדל זה כה גדול? האמנם החברה האנושית התקדמה מרחק כה רב מאז ימי השעבוד הגזעני? האמנם התירוץ, שאצל הפיליפיני או הסודני המצוי עשויים רצון והתמדה להדביק את הפער בינו לבין האירופי המצוי הוא תירוץ כה טוב מול קושיית האפליה המלווה את חיינו בלא יכולת לפתור פיתרון מלא את בעיית הצדק? ספק רב!

מול שוויון ההזדמנויות שתרבות המערב מעניקה לכאורה, לכל אדם באשר הוא אדם, מציע ריה"ל לא את שוויון ההזדמנויות, אלא שיטה הקרובה יותר לשוויון הזכויות. שוויון הזכויות אינו שלם אצלו כפי שמתיימרת תרבות המערב להציג את עצמה, אך יש בו אמירה המקרבת מאוד את שוויון הזכויות:

אמר החבר: ישראל באומות כלב באיברים. (ספר הכוזרי ב', לו)

באמירה זו יש קביעה ברורה המחברת את העמים כולם, ועם ישראל בתוכם, לגוף אחד בעל אחריות משותפת ועריבות הדדית, כאיברי הגוף האחד ואחריותם זה לזה. הלב אחראי להעביר דם לאיברים לשם המשך חיותם, והם מגנים עליו מפני פגע חיצוני. ניתן להניח, שהעריבות ההדדית אינה רק לצורך עצם הקיום, אלא לצורך קיום מכובד ובעל משמעות. העריבות ההדדית אינה זהה לשוויון, אך היא אחותו ובת בריתו. היא עשויה, בפרשנות נכונה, להוות אלטרנטיבה ראויה לתורת שוויון ההזדמנויות של הדמוקרטיה המערבית, שכאמור לעיל, יש בה פגמים.

אתן דוגמה מעשית מחיינו שלנו: הקיבוץ, לפני ההפרטה, קבע בדרך שאינה בהכרח דמוקרטית, מי ינהל את המפעל ומי יהיה בו פועל, מי ינהל את עבודת השדות ומי יעבוד בהם, מי ינהל 'בבגדי שבת' את קשרי החוץ של מפעלי הקיבוץ ומי יהיה תורן ניקיון. מן הסתם, הוא עשה זאת על פי יכולותיהם של האנשים, שלא היו שוות בהכרח. אך הכנסות הקיבוץ ממפעליו והרווחה הכלכלית שהעניק לחבריו היו שוות בין כולם. זוהי עריבות הדדית המבוססת על שוויון זכויות ללא שוויון הזדמנויות. עריבות הדדית מעין זו קיימת בין האומות, כולל עם ישראל, במערכת היחסים שבין העולם לבין הקב"ה.

מתורת ה"לב באיברים" עולה יסוד נוסף בבחירת עם ישראל על פי משנתו של ריה"ל. בחירתו של עם ישראל – יש בה בעיקר תביעות כלפיו ולא דרישת זכויות עבורו. הלב, שלא כאיברים האחרים, חייב לעבוד ללא הפסקה וללא שינה כדי לספק את הדם לאיברים השונים. זאת, שהרי עליו הוטל לרכז את חיותם, ואיך יוכל לצאת לחופש או למנוחה מתפקידו? דמיונו של עם ישראל ללב אינו דמיון חיצוני. גם על עם ישראל הוטל לספק את החמצן למפגש בין הקב"ה לכלל האומות, וזהו תפקיד שאין להימלט ממנו ואין לבקש בו מנוחה או רגיעה. ריה"ל

הולך כאן בדרכו של השיח היהודי מאז ומעולם, שהוא שיח של חובות. הוא אינו מכיר את השיח של הדמוקרטיה המערבית מאז ימי ג'ון לוק (המאה ה'17-18), שהוא בעיקר שיח של זכויות. כבר קדם לריה"ל הנביא עמוס כשקבע נחרצות בשם ה':

רַק אַתֶּם יָדַעְתִּי מְכַל מְשֻׁפָּחוֹת הָאָדָמָה עַל כֵּן אֶפְקֹד עֲלֵיכֶם אֶת כָּל
עֲוֹנוֹתֵיכֶם: (עמוס ג', ב)

הבחירה היא לצורך עבודה קשה ולצורך קבלת אחריות, ולא לצורך רווחים בהאי עלמא וקבלת זכויות. בכך השוני הגדול ביותר בין תורת הבחירה של ריה"ל לתורת הגזע הנאצית, שדרשה ותבעה זכויות בלתי מוגבלות לגזע הנורדי, הנבחר, כביכול.

קיים קשר ברור בין הבדל זה להבדל נוסף בין תורת הבחירה של ריה"ל לבין תורת הגזע הנאצית. תורת הגזע הנאצית עסקה בעיקר בפגום, לטענתה. היא עסקה במי שבשל כך אין לו זכות קיום, שמא יקלקל את העולם של 'הגזע הנבחר', לטעמם. תורה זו צמחה מן הדארוויניזם (לא לגמרי באשמתו), שזיהה במלחמת הקיום של עולמנו בין הפגום ובעל המום לבין הנכחד. ריה"ל אינו עוסק בכך כלל. הוא עוסק במעלה היתירה של ישראל ובהעצמתם, ולא בזיהוי מומי הזולת. כך יש להבחין בין המונחים 'לאומיות' ו'לאומניות': הלאומי דורש טוב לעמו. הלאומני דורש רע למי שאינו בן עמו. הלאומי הוא בדרך כלל אדם חיובי וטוב. הלאומני הוא אדם שלילי.

ב. על הסגולה ועל הנבואה

לדעתנו, עיקר הטעות בהיקש המלאכותי בין ריה"ל לגזענות המגונה, הוא שריה"ל לא דיבר על הבדל בתכונות האנושיות בין יהודי לבין גוי. הוא דן בנבואה (ובנגררות אנושיות ניסיות מעטות הכרוכות בה כתכונות שמנה במשה, בדיבור עם הקב"ה, ובקשר המתמיד בינינו לבינו יתברך). נושא זה כלל אינו מעסיק את התרבות המערבית, אם בגלל שהיא אינה מאמינה בקיומו של בורא העולם ואם בגלל שאינה מוטרדת מסוגיית הדיבור עמו וממעלת הנבואה. ממילא אין טעם שתבוא בתביעה כלשהי על ריה"ל העוסק בנקודה זו כמייחדת את העם היהודי, עם הבחירה. נשוב לפסקות שעסקנו בהן, להבדל בין מעלת ה'מדבר' למעלה שנמצאת מעליה. זוהי מעלת הנבואה:

אמר החבר: איני רוצה לומר אלא מעלה תפריד את בעליה פרידה עצמית, כהפרד הצמח מן הדומם והפרד האדם מן הבהמה... ואם ימצא אדם שיבא באש ולא יוזק בו, ויעמוד מבלי מאכל ולא ירעב, ויהיה לפניו זוהר שאין העין יכולה להסתכל בו, ולא יחלה ולא יחלש, וכאשר יגיע אל תכלית ימיו, ימות לרצונו, כמי שיעלה על מטתו לישן, וישן בעת ידוע ובשעה ידועה, עם ידיעת העבר והעתיד מה שהיה ומה שיהיה, הלא המעלה הזאת נפרדת בעצמה ממעלת בני אדם... אלה קצת תארי הנביא אשר אין עליו חולק, אשר נראה על ידו להמון התחברות הדבר הא-להי בהם ושיש להם א-לוה מנהיגם כרצונו וכפי עבודתם והמרותם. (ספר הכוזרי א', לט"מ)

ומי שדבק בדרך הזה יהיה לו ולזרעו חלק גדול מן הקורבה אל הא-ל יתברך. ועם כל זה לא ישתוו הגר הנכנס בתורתנו עם האזרח, כי האזרחים לבדם הם ראויים לנבואה, וזולתם, תכלית ענינם שיקבלו מהם ושיהיו חכמים וחסידים אך לא נביאים. (שם שם, קטו)

נזכיר את עיקר שיטתו של ריה"ל באמונה. הרמב"ם מבסס את עיקר זיקתנו לקב"ה על ההיקש השכלי הנובע מחכמת קיומו של העולם:

והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו, בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול... כמו שאמר דוד כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך מה אנוש כי תזכרנו. (הלכות יסודי התורה ב', ב)

כך ראה הרמב"ם גם את גדולתו של אברהם אבינו, לא בהתגלות שה' נגלה אליו, אלא במה שהשיג מדעתו:

כיון שנגמל איתן זה התחיל לשוטט בדעתו והוא קטן והתחיל לחשוב ביום ובלילה והיה תמיה היאך אפשר שיהיה הגלגל הזה נוהג תמיד ולא יהיה לו מנהיג ומי יסבב אותו, כי אי אפשר שיסבב את עצמו, ולא היה לו מלמד ולא מודיע דבר אלא מושקע באור כשדים בין עובדי כוכבים הטפשים ואביו ואמו וכל העם עובדי כוכבים והוא עובד עמהם ולבו משוטט ומבין עד שהשיג דרך האמת והבין קו

הצדק מתבוננתו הנכונה, וידע שיש שם א-לוה אחד והוא מנהיג הגלגל והוא ברא הכל ואין בכל הנמצא א-לוה חוץ ממנו, וידע שכל העולם טועים ודבר שגרם להם לטעות זה שעובדים את הכוכבים ואת הצורות עד שאבד האמת מדעתם, ובן ארבעים שנה הכיר אברהם את בוראו. (רמב"ם עבודה זרה, א', ג)

כך כתב עוד במקומות רבים. בשאלת חכמת ההתבוננות בבריאה אין הכרח בחילוק בין יהודי לגוי.

אך ריה"ל ראה את יסוד האמונה בהתגלות, בנבואה. ה' נגלה אל מי שהוא בוחר בו:

אחר כן קרא חכם מחכמי היהודים ושאל אותו על אמונתו. אמר לו החבר: אנחנו מאמינים בא-להי אברהם יצחק ויעקב ... ושלא משה בתורתו, ואחר כך כמה אלפי נביאים אחריו מזהירים על תורתו, מיעדים בגמול הטוב לשומרה, ועונש הקשה לממרה אותה... (ספר הכוזרי א', ייא)

וכן פתח משה לדבר עם פרעה כשאמר לו א-להי העברים שלחני אליך, ר"ל א-להי אברהם יצחק ויעקב מפני שהיה אברהם מפורסם אצל האומות, וכי התחבר אליהם דבר הא-להים והנהיג אותם ועשה להם נפלאות, ולא אמר א-להי השמים והארץ שלחני אליך, ולא בוראי ובוראך.

והוא שהעם, עם מה שהאמינו במה שבא בו משה אחר המופתים האלה, נשאר בנפשותם ספק, איך ידבר הא-להים עם האדם, כדי שלא תהיה התחלת התורה מעצה ומחשבה מחמת אדם ואחר יחברו עזר ואומץ מאת הא-להים, מפני שהיה רחוק הדבור בעיניהם מזולת אדם, בעבור שהדבור גשמי. ורצה ה' להסיר הספק הזה מלבותם וצוה אותם להתקדש הקדושה הצפונה והגלויה, ושם הדבר הנחוץ בה, פרישות מן הנשים והזמן לשמוע דברי הא-להים. והתקדש העם, ונזדמן למדרגת הנבואה, אף לשמוע דברי הא-להים פנים בפנים. והיה זה אחר שלשה ימים בהקדמות אותות גדולות מקולות וברקים ורעמים ואש שסבבה את הר סיני, ונשארה האש ההיא ארבעים יום רואין אותה העם, ורואין את משה בא בתוכה

ויוצא ממנה, ושמע העם דבור צח בעשרת דברים, הם אמות התורות ושרשיהן. אחד מהם מצות שבת, וכבר קדמה מצותו עם הורדת המן. ואלה עשרת הדברים לא קבלם ההמון מאנשים יחידים ולא מנביא, כי אם מאת הא-להים נתנו. (שם שם, פז)

את נבואת משה ראה ריה"ל כמשקפת את כוח הנבואה הקיים בעם כולו:

הרפה לי מעט, עד שאבאר אצלך גדולת העם, ודי לי לעד, שהשם בחרם לעם ולאומה מבין אומות העולם, וחול הענין הא-להי על המונם עד שהגיעו כלם אל מעלת הדבור, ועבר הענין אל נשיהם והיו מהן נביאות, אחר שלא היה חל הענין הא-להי כי אם ביחידים מבני אדם אחר אדם הראשון. (שם שם, צה)

... עד שבאו בני יעקב כלם סגולה ולב, נבדלים מבני אדם בענינים מיוחדים א-להיים, שמים אותם כאלו הם מין אחר מלאכותי, מבקשים כלם מעלת הנבואה ורובם מגיעים אליה, ומי שלא יגיע אליה, קרוב לה במעשים הנרצים והקדושה והטהרה ופגיעת הנביאים. (שם שם, קג)

אילו היה ריה"ל מסכים עם הרמב"ם, מן הסתם, היה סובר כמוה גם בתורת השוויון:

ואילו היה חיוב התורה מפני שבראנו, היה שוה בה הלבן והשחור, כי הכל בריאותיו. אך התורה מפני שהוציאנו ממצרים, והתחברות כבודו אלינו. (ספר הכוזרי א', כז)

אך לדעת ריה"ל האמונה מבוססת על המסורת מכוח התגלות ה' ונבואתו – דיבורו אל האדם. ה' הוא שיצר את הקשר עם האדם, ומכוח קשר זה נולדה האמונה בו. קשר זה במהותו אינו יכול להיות עם כל אדם. הקשר בין ה' האחד יכול להיות עם אדם אחד, או לחילופין, וזה חידוש גדול, עם העם האחד. זאת, בתנאי שהעם הנזכר מופיע כיחידה מגובשת אחת. הקב"ה, הנבדל מעולמו, אינו יוצר קשר של דיבור ישיר עם כל אדם. קשר מסוג זה עם העולם יוצר את מבנה ה'פירמידה', דרך של קשר בין הקב"ה לאחד, ומן האחד, שהקב"ה דיבר עמו, אל שאר האנשים המושפעים ברצונם מן האחד, ובמקרה שלנו: שאר העמים מן

העם האחד – עם ישראל. מבנה זה מחויב המציאות מעצם התגלות ה' אל האחד ומן הצורך להעביר השפעה זו לכלל העולם. בוודאי אין מבנה זה מחייב דווקא את בחירת ישראל, אך הוא מחייב את בחירת (העם) האחד שישפיע את משמעות ההתגלות על העולם. מהנחה שחייב להיות עם כזה, אין כל גנאי בטענה המוכחת, שעם זה הוא עם ישראל.⁴ אדרבה, ריה"ל עצמו אומר, שאילו זיקתנו לבורא הייתה רק דרך בריאתו אותנו, היה שווה בה השחור והלבן.

היום אין בינינו נביאים. ריה"ל מרומם אפוא את העם רק אל מה שהוא מסוגל להיות ביום מן הימים, ולא אל מה הוא עתה. האם פוטנציאל הנבואה, הדורש עוד מאמץ אינסופי מן האדם עצמו כדי להגשימו, ראוי שישים את ריה"ל בקטגוריה של אי שוויון ושל גזענות? חלילה!

ג. השינוי בתכונות הגופניות

עדיין לא נחה דעתנו בהבדלים הגדולים בין תורת הגזע לבין דבריו של ריה"ל על העם הנבחר. זאת מחמת דבריו על ההבדלים בתכונות הגוף שהיו בין אנשי ה'פרי' בשושלת מאדם הראשון לבין האחרים, אנשי ה'קליפה', אף שלכך הקדיש ריה"ל פחות מפסקה אחת בדבריו הארוכים:

... כי יצרו (את אדם הראשון - י"מ) כמגיע לתכלית ימי הבחרות השלם ביצירותיו ובמדותיו, והוא אשר קבל הנפש על תומה, והשכל על תכלית מה שביכולת האנושי, והכח הא-להי אחר השכל, ר"ל המעלה אשר בה ידבק בא-להים וברוחניים, וידע האמתות מבלי למוד, אבל במחשבה קלה, וכבר נקרא אצלנו בן א-להים, וכל הדומים לו מזרעו בני א-להים, והוליד בני רבים ולא היה מהם ראוי להיות במקום אדם אלא הבל, כי הוא היה דומה לו, וכאשר הרגו קין אחיו מפני קנאתו בו על המעלה הזאת, נתן לו תחתיו שת, והיה דומה לאדם, והיה סגולה ולב וזולתו כקליפה. וסגולת שת אנוש. וכן הגיע הענין עד נח ביחידים היו לבבות, דומים לאדם ונקראים בני א-להים,

⁴ הערת ר"ח: אך יש לכאורה גנאי בכך שהזיקה לקב"ה צריכה לעבור דרך עם ולא דרך יחידים שמנחילים זיקה זו לעמים רבים. אפשר לתאר מודל שבו יחיד (משה) מנחיל תורה לעם והעם משמש דוגמה לעם, ללא קביעה מטאפיסית שמבחינה עם זה מאומות אחרות.

שלמים בבריאתם ובמדותם ובאריכות הימים ובחכמות וביכולת.
(שם שם, צה)

כך מבאר ריה"ל את התמיהה העולה מקריאת פרשת בראשית, על שנותיהם הארוכות של הדורות שבין האדם לנוח, אנשים שממוצע שנותיהם עולה על תשע מאות שנה, מציאות שלא הכרנו דוגמתה בכל חקר ההיסטוריה. לדעת ריה"ל גם בתקופה שלפני המבול אורך החיים היה עשוי להיות כמו בימינו. רק יחידי הסגולה, שעליהם חל 'העניין הא-להי' חיו מספר כה רב של שנים, ודבר זה מעיד לדבריו, גם על בריאותם המיוחדת ועל שלימותם הגופנית.

אפשר שלשיטתו יש לפרש בדרך שונה מן המקובל את תולדות האדם. על פי המניין המקובל בידינו מבעל 'סדר עולם', וכך עולה במידה רבה מפשטות המקראות, האדם נוצר לפני כששת אלפי שנה. הפלאואנתרופולוגים מדברים על בני אדם הולכי על שתיים (Homo erectus) בני לפחות שני מיליון שנה.⁵ האדם הנבון והמדבר (Homo sapiens) חי על פי השערה כבר לפני כמאתיים אלף שנים. אפשר שמניין השנים בבריאה (וגם אצל בעל 'סדר עולם') מתחיל מפרשת גן העדן, ולא מפרק א' הדין בבריאה עצמה. עד פרשת גן העדן (כאמור, לפני כששת אלפים שנה) היה 'האדם הנבון' חי על בסיס מניע ההישרדות בלבד, כבעלי החיים, אף שמוחו היה גדול ממוחם ויעיל ממוחם. אז נטל ה' א-להים (ומאז הוא מכונה בשם זה) אחד מהם, שמעשיו היו טובים יותר, הביאו לגן העדן, נתן בו נשמת חיים, לב טהור וצלם א-להים, שהעניק לו מידות ממדותיו של יוצרו ושכל עמוק, ונתן לו לנהל את גן העדן. רק בן אחד מזרעו בכל דור נשמר לשאת בת מזרעו. האחרים נשאו מבנותיהם של שאר בני 'האדם הנבון', ושבו ל'מוסר ההישרדות', שאותו טיפחה לימים (החל מן המאה ה"ט) 'תורת האבולוציה', מוסר 'שרשרת המזון'. ההבדל הביולוגי היה זניח יחסית להבדל שבצלם א-להים. ברכה מיוחדת נתנה את אורך השנים הנזכר ליחידים שהיו ה'פרי'.

⁵ הנחשבת 'אם כל חי' – 'אמא' לוסיה מאתיופיה (ראיתי אותה!) היא בת למעלה משלושה מיליון שנה.

הבדלים אלו היטשטשו בעת שנוח ובניו היו היחידים ששרדו את המבול. אפשר שאשתו של שם הייתה טובה מן האחרות בחלוקה שהבאנו לפני המבול, והייתה מבנות אדם הראשון שהיה בגן העדן. ממילא חל 'העניין הא-להי' דווקא על זרעו של שם. אך כל זרעו של נוח עמד בברית עם הקב"ה, ברית הקשת, וקיבל עליו לשמור את שבע מצוות בני נוח שניתנו בבסיס ברית זו. מכאן ואילך גם לשיטתו של ריה"ל או קרוב אליה, ההבדל בתכונות הגופניות בין בני נוח השונים היה קטן וקרוב לזניח, ונבע כאמור, משאלות החיתון. היום, ברגישות המוצדקת הקיימת לציון הבדל גופני כלשהו בין משפחות העמים, ושעסקנו בה לעיל, ניתן להתעלם לגמרי מהבדל זה גם בשיטת ריה"ל הנלמדת על ידנו. ההבדל העיקרי שנותר הוא בית מדרשם של שם ועבר, וממנו נבחרו אברהם וזרעו מכוח מעשיהם, ברית המילה ושבועת ה' להם ולזרעם.

הרמב"ם ראה ביציאת מצרים ובמעמד הר סיני מעין תהליך גיור של עם ישראל, ששקע בטומאת מצרים, וממילא לא ראה הבדל מהותי בין בניהם של אברהם, יצחק ויעקב מזרעם ממש לבין המתגיירים בכל דור ודור, וכפי שהבאנו לעיל מאיגרתו לעובדיה הגר:

בשלשה דברים נכנסו ישראל לברית במילה וטבילה וקרן.
מילה היתה במצרים שנאמר וכל ערל לא יאכל בו, מל אותם משה
רבינו שכולם ביטלו ברית מילה במצרים חוץ משבט לוי ועל זה
נאמר ובריתך ינצורו.

וטבילה היתה במדבר קודם מתן תורה שנאמר וקדשתם היום ומחר
וכבסו שמלותם, וקרן שנאמר וישלח את נערי בני ישראל ויעלו
עולות ע"י כל ישראל הקריבום.

וכן לדורות כשירצה העכו"ם להכנס לברית ולהסתופף תחת כנפי
השכינה ויקבל עליו עול תורה צריך מילה וטבילה והרצאת קרבן,
ואם נקבה היא טבילה וקרן שנאמר ככם כגר, מה אתם במילה
וטבילה והרצאת קרבן אף הגר לדורות במילה וטבילה והרצאת
קרן. (הלכות איסורי ביאה, י"ג, א"ד)

דעות נוספות

לא נוכל להתעלם בשורותינו מספרו המעניין עד מאוד של מ' גודמן, חלומו של הכוזרי (הוצאת דביר, אור יהודה, ה'תשע"ג), שהתמודד עם הבעיה שהעלינו בדרכו שלו. לטענתו, ריה"ל מתווכח בהסתר עם 'החבר' (שחי כשש מאות שנה לפניו), המעלה את טענות תורתנו בפני הכוזרי, ואינו מסכים עם דרכו על ההבדל הנזכר בין ישראל לעמים. גודמן מוכיח זאת בראש ובראשונה מכך, שהספר בנוי על הנחת היסוד, שמלך כוזר הגוי זכה למעין נבואה, ב'חלומו של הכוזרי' שבו נאמר לו שכוונתו רצויה אך מעשיו אינם רצויים, ויש בטענה זו כדי לסתור את דברי החבר על ייחודו של עם ישראל בנבואה. יש לי ויכוח עמוק עם דרכו של מ' גודמן, ובשורות אלו הלכתי בדרך שונה. אך אין להתעלם מדרכו המקורית והחריפה של גודמן. והבוחר יבחר.

לא אתעלם גם מדרכו של מו"ר הרב יואל בן נון, הטוען בנחרצות שכל ההבדל המהותי בין ישראל לעמים בשיטת ריה"ל מתייחס אך ורק אל הציבור כולו, אל העם כיחידה מגובשת אחת, ובשום פנים לא להבדל בין היחיד מעם ישראל ליחיד מבין אומות העולם.⁶ שוב, הבוחר יבחר.

לפי כולם דומה שיש להדגיש את דבריו של ריה"ל, שאין די בסגולה, ואם זו תבוא ללא מאמץ גדול ומתמשך להצדיק את הסגולה מכוח בחירתו החופשית של האדם, לא יצא ממנה דבר:

... ואז היו ראויים להראות האור עליהם וההשגחה היא הרבונית,

ואם היו ביניהם ממרים היו נגעים, אך הם בלי ספק סגולה...

(ספר הכוזרי א', צה)

חתימה: גזענות מהי

הערה אחרונה באשר למושג 'גזענות': אבחר בפסקה ספרותית כדי להציץ מעט אל חלונה האפל.

להלן פסקה מסיפורו של אחד מגדולי הסופרים, ישראל יהושע זינגר, בית קרנובסקי (תל אביב תשנ"ז, עמ' 219-222). הספר מתאר את

⁶ לא קיבלתי תשובה על פי דרכו לסיבת ההבדל בהשראת השכינה האפשרית בין הגר לבניהם של אברהם, יצחק ויעקב.

קורותיה של משפחה חצי יהודית בשנות השלושים בגרמניה (עד שנמלטה לאמריקה). בקטע המובא מתואר הבן יגור, נער בגיל ההתבגרות בבית ספרו, כשמונהל בית הספר מזמינו לעלות על הדוכן ומפשיטו ערום לעיני כל התלמידים והמורים:

הדוקטור קירכנמאיר ציחצח את משקפיו יפה יפה, שתה כוס מים וקרא: 'קרנובסקי אל הדוכן!'

יגור היה קרוב להלם, ולא נע ולא זע... ביד נוקשה אחז בראשו של הנער והפנה את פניו אל הקהל. 'ככה!' אמר...

תחילה מדד הדוקטור קירכנמאיר את אורכה ורוחבה של גולגלתו של יגור קרנובסקי ורשם את המספרים על הלוח. בדיוקנות מדעית מדד את המרחק מאוזן לאוזן, ומן הקדקוד אל הסנטר, ואת הרווח שבין העיניים ואת אורך האף וכל משטח ומישור בפניו של הנער ועם כל נגיעה של האצבעות הלחות והקרות נדדעזע יגור והתכווץ. אחר כך נשא הדוקטור קירכנמאיר מסה ארוכה ונלהבת. '...הראש הקצר העגלגל הדומה לראש קוף והוא מן הסימנים של הנחיתות הגזעית... אבל על זה אפשר לעמוד ממראה עיניו של הנושא, שאף על פי שהן כחולות, אין בהן הזוך והצלילות של העין הנורדית הקלאסית, אלא העכירות והאופל של היערות של אפריקה והמדבריות של אסיה... בהתבלטות היתרה של האוזניים והאף והשפתיים נראית בעליל הנחיתות הגזעית.'

...אמר בצינה: 'נושא ההמחשה שלנו היום יתפשט'... הרמן הרים אותו בעורפו והוליך אותו כמו חיה אל הדוכן...

הדוקטור קירכנמאיר הראה את סימני הגזע הנחות במבנה הצלעות ובמפרק המרפקים ... אבל רגליו של יגור לא יכלו לתמוך אותו עוד, והוא התמוטט ונפל.

חשכנו מן הקורא שורות קשות יותר.

ריה"ל לא העלה מעולם על דעתו זוועה כזו ביחס לאומות העולם.

רוח רעה שורה על המערכת המשפטית-תקשורתית שלנו, מן הפרקליטות ועד בתי המשפט דרך אמצעי התקשורת, והם מגדירים כל מה שדומה להתעוררות לאומנית כ'גזענות' כביכול. יש לגנות את הלאומנות, להיאבק בה ולהטותה לכיוון הלאומיות המוסרית והנבונה,

הבאה להגן על עם ישראל מפני אויביו המתנכלים לו. אך הלאומנות אינה 'גזענות' כביכול. היא אינה מבוססת בשום פנים על הבדלים מולדים בין אנשים מעמים שונים, אלא אך ורק על הבדלים הנובעים מחינוך ותרבות. אלו ניתנים לשינוי ולתיקון, ואינם 'גזירת הטבע' כביכול.

הרוח הרעה הזאת נובעת מבורות ומרוע, ועלינו לעבור עוד דרך ארוכה מאוד עד שנזכה לתקנה.